

Representation of the Status of Zoroastrian Mourning Women Based on the Pahlavi Text of *Arda Viraf*

Soheila Kamjo*

Reza Moini Rudbali**

Abstract

The Zoroastrian text written, *Arda Viraf*, is one of the most important Middle Persian works of Zoroastrian literature. It appears to date back to the 6th century CE, during the reign of Khosrow I Anushirvan of the Sassanian Empire (531–579 CE), and was written to regulate social disorders and religious sins. The text recounts the visionary journey of a high priest named Viraf, who, in his spiritual ascension, became aware of the conditions of the departed and witnessed their punishments and rewards. In fact, the contents of the work reflect the concerns of religious authorities regarding the social and doctrinal problems of the Sassanian era, and the perceived need to remind society of moral and religious principles. Building on a descriptive–analytical method and drawing upon existing translations from Middle Persian Zoroastrian sources, this paper seeks to examine the position of mourning women based on the Pahlavi text of the *Arda Viraf*. The present study attempts to unravel the viewpoint of the *Arda Viraf* toward mourning women, and examine which factors influence this perspective. Findings suggest that the *Arda Viraf* could be considered the most concrete religious document of Zoroastrianism that regards women as the central agents in the holding of mourning ceremonies and, through the depiction of severe punishments, issues warnings concerning this matter.

Keywords: Zoroastrians, Women, Mourning, *Arda Viraf*, Punishment.

Introduction

The cultural and social concepts of societies are formed and perpetuated over time. The ritual of mourning is one of the significant cultural platforms in human societies, rooted in social customs and traditions. Archaeological evidence and the content of jurisprudential and literary texts indicate the variety and diversity of mourning rituals in different societies,

*PhD in History of Pre-Islamic Iran. (Corresponding Author)

soheilakamjoo@gmail.com

**Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Farhangian University, Tehran, Iran.

r.moeeni@cfu.ac.ir

How to cite article:

Kamjoo, S., & Moeini Rudbali, R. (2025). Representation of the position of women in Zoroastrian tombs based on the Pahlavi text of *Ardavirafnameh*. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 4(7), 21-40. doi: 10.22077/jcrl.2025.7733.1131

Copyright: © 2025 by the authors. *Journal of Ritual Culture and Literature*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

which have persisted through time and share noteworthy commonalities. In this context, death, as one of the most important real manifestations of human life, has always been a particular focus of religious and jurisprudential texts. Accordingly, the mourning ritual, as a prominent cultural exemplar, has acquired a specific portrayal in religious texts.

The *Arda Viraf*, also known as the Zoroastrian book of ascension, is among the most important texts within Zoroastrian religious writings, containing considerable information on the religious, social, and cultural spheres of the Sasanian era. In essence, the *Arda Viraf* is the account of a journey or ascension of a priest named Viraf. Accompanied by the divine beings Surosh and Azar, he visits heaven and hell and learns of the conditions of the deceased in the afterlife. The noteworthy point in Viraf's travelogue is the direct connection of its contents to the social conditions of the Sasanian period; that is, this text reflects the problems arising from the heart of Sasanian society. It appears that Viraf, with full awareness of the social issues and problems of his time and to aid the Zoroastrian faith and save his co-religionists, undertook this spiritual journey. He recounts his observations in a cautionary tone as a solution to the social crises of his age.

Mourning involving the presence of women is one of the topics that has been separately investigated and judged in this text. Therefore, the focus of this research is the representation of the position of women in mourning rituals based on the text of the *Arda Viraf*. This raises the question: What is the perspective of the *Arda Viraf* regarding mourning women, and what factors influence it? The proposed hypothesis is that the aforementioned text, by putting forward a gendered viewpoint, scrutinizes and judges sins and punishments. It attributes the management and performance of mourning ceremonies for the deceased to women and issues a warning against it.

Method

This research has been conducted as a case study, utilizing a descriptive-analytical method to examine the status of mourning women based on the text of the *Arda Viraf*.

Results and Discussion

Although the culture of mourning is related to cultural components, it is also influenced by location and geography. This means that each environment, in proportion to its own natural and cultural characteristics, defined death and conducted mourning rituals accordingly. Across the Iranian plateau, since ancient times, death and mourning have been accompanied by specific rituals, and the deceased were supported and escorted by the living with special ceremonies until they reached their eternal resting place. Various religions, in line with their teachings which also shared common elements, have prescribed special rituals in the matter of mourning for their followers and have defined death from their own perspectives. In the belief of ancient Iranians, death was considered an evil (Ahrimanic) phenomenon, a bitter and violent necessity. Therefore, confronting death was manifested in the form of intense grieving and through specific rituals. According to Zoroastrian beliefs, when the soul departs from the body and death occurs, the physical body is attacked by the evil spirit (Ahriman).

Based on the text of the *Arda Viraf*, which details rewards and punishments in the afterlife, among the sins that incur wrath and punishment is mourning and wailing for the deceased. In this regard, and during the description of severe punishments for mourners, women are

specifically mentioned. This suggests that women had a deep connection with mourning ceremonies and were the primary performers of this ritual. What is significant in this context is that women were the central element of some cultural rituals in Zoroastrian society. In fact, the *Arda Viraf* can be considered the most concrete Zoroastrian religious document that identifies women as the main element in performing mourning ceremonies and prescribes punishments such as the separation of the head from the body for mourning women. Therefore, mourning is strongly condemned and forbidden. Another noteworthy point is that this text definitively links the mourning of the survivors to the fate of the deceased, considering it a symbol of the deceased's failure to cross the Chinvat Bridge.

Conclusion

The result of the analysis of the *Arda Viraf*, as the Zoroastrian book of ascension, regarding mourning, indicates that lamentation, tearing of clothes, anger in mourning, and self-harm are among the Ahrimanic (evil) deeds that are condemned and forbidden in this religious text. According to the *Arda Viraf*, these acts were mostly performed by Zoroastrian women during the mourning ceremonies for the deceased. Based on this, it can be inferred that the arrangement and management of mourning ceremonies in the Sasanian period were the responsibility of women.

Indeed, the contents of the *Arda Viraf* Namag concerning death rituals reveal that grief and wailing for the deceased were practiced with intensity. This is because the text issues a warning in condemnation of mourning and considers it influential on the fate of the deceased. In fact, the *Arda Viraf* is the clearest Zoroastrian document which holds that women had a pivotal role in establishing and managing mourning ceremonies. However, it should be noted that this religious text forbids all people, both men and women, from mourning.

بازنمایی جایگاه زنان سوگوار زرتشتی به استناد متن پهلوی ارداویرافنامه

سهیلا کامجو*

رضا معینی رودبالی**

چکیده

ارداویرافنامه از مکتوبات مهم فارسی میانه کهن زرتشتی است. به نظر می‌رسد این متن دینی متعلق به قرن ششم میلادی و زمان حکومت خسرو انوشیروان ساسانی (۵۳۱-۵۷۹م) بوده است که با هدف انتظام بخشی به ناهنجاری‌های اجتماعی و گناهان مذهبی نگاشته شده است. این متن، شرح سیر و سلوک شهودی موبدی به نام ویراف است که در معراج روحانی خود از احوال مردمان در گذشته باخبر شده و مجازات و پاداش‌های آنان را مشاهده نموده است؛ درواقع مندرجات این متن گویای دغدغه متولیان امور دینی در باب معضلات اجتماعی و اعتقادی عصر ساسانی و نیاز جامعه به یادآوری مفاهیم اخلاقی و دینی است. جستار حاضر بر اساس روش توصیفی تحلیلی و با تکیه بر ترجمه‌های موجود از منابع فارسی میانه کهن زرتشتی بر آن است تا جایگاه زنان سوگوار را به استناد متن پهلوی ارداویرافنامه مورد واکاوی قرار دهد و در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است که دیدگاه متن ارداویرافنامه نسبت به زنان سوگوار چه بوده و متأثر از چه عواملی است؟ واکاوی متن، تصویر قابل تأملی از جایگاه زنان در سوگواری‌ها را ترسیم نموده است. بر اساس یافته‌های پژوهش، ارداویرافنامه را می‌توان عینی‌ترین مستند دینی زرتشتی دانست که زنان را عنصر اصلی برپایی مراسم سوگ دانسته و در قالب طرح مجازات‌های سهمگین نسبت به این مسئله هشدار داده است.

کلیدواژه‌ها: زرتشتیان، زنان، سوگواری، ارداویرافنامه، مجازات.

*soheilakamjoo@gmail.com

r.moeeni@cfu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۶

* دانش آموخته دکتری تاریخ ایران باستان (نویسنده مسئول)

** استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۷

مقدمه

انگاره‌های فرهنگی و اجتماعی جوامع در طول زمان شکل گرفته و تداوم می‌یابند. آیین سوگ از بسترهای مهم فرهنگی در جوامع بشری است که ریشه در آداب و رسوم اجتماعی دارد. شواهد باستان‌شناسی و محتوای متون فقهی و ادبی بیانگر گوناگونی و تنوع آیین‌های سوگ در جوامع مختلف است که در گذر زمان تداوم یافته و دارای اشتراکات قابل تأملی هستند. از این رهگذر مرگ به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جلوه‌های حقیقی حیات انسان، همواره مورد توجه خاص متون دینی و فقهی بوده است. در این راستا آیین سوگواری نیز به‌عنوان یکی از مصادیق بارز فرهنگی در متون دینی سیمایی خاص یافته است. ارداویرافنامه یا معراج نامه زرتشتیان، از جمله متون مهم در بین مکتوبات دینی زرتشتی است که حاوی اطلاعات قابل توجهی در زمینه‌های دینی، اجتماعی و فرهنگی عصر ساسانی است. درواقع ارداویرافنامه شرح سفر و یا معراج موبدی به نام ویراف است. وی با همراهی سروش و ایزد آذر، از بهشت و دوزخ بازدید نموده و از احوال درگذشتگان در جهان پس از مرگ باخبر شده است. نکته قابل تأمل در سفرنامه ویراف، ارتباط مستقیم مطالب مطرح‌شده با شرایط اجتماعی عصر ساسانی است؛ به این معنا که در این متن مشکلات برآمده از بطن اجتماع ساسانی انعکاس یافته است. گویا ویراف با آگاهی کامل از مشکلات و مسائل اجتماعی عصر خویش و با هدف یاری رساندن به شریعت زرتشتی و نجات هم‌کیشان خود به این سفر روحانی رفته و شرح مشاهدات خویش را با لحنی هشدارگونه به‌عنوان راه‌حلی برای بحران‌های اجتماعی عصر خویش بیان نموده است.

مباحث درج‌شده در متن مزبور در قالب فرمان‌ها و هشدارهای مذهبی، بیانگر دغدغه موبدان زرتشتی در باب معضلات اجتماعی و اعتقادی عصر ساسانی و نیاز جامعه به یادآوری مفاهیم اخلاقی و دینی است. سوگواری با حضور زنان از جمله مباحثی است که در این متن به تفکیک، مورد کنکاش و داوری قرار گرفته است؛ بنابراین مسئله این پژوهش بازنمایی جایگاه زنان در آیین‌های سوگواری به استناد متن ارداویرافنامه است. با طرح این پرسش که دیدگاه متن ارداویرافنامه در خصوص زنان سوگوار چه بوده و متأثر از چه عواملی است؟ فرضیه موردنظر آن است که متن مزبور با طرح دیدگاهی جنسیتی، گناهان و مجازات‌ها را مورد تدقیق و داوری قرار داده و مدیریت و برپایی مراسم سوگ درگذشتگان را به زنان منسوب دانسته و نسبت به آن هشدار داده است.

تاکنون پژوهش مستقلی درباره جایگاه زنان در برپایی آیین سوگواری به استناد متن ارداویرافنامه انجام نشده است؛ اما پژوهش‌هایی در مبحث زنان با تکیه بر ارداویرافنامه انجام شده است. سلطانی (۱۳۸۴) در پژوهشی با عنوان «گناهان زنان در ارداویرافنامه» به تشریح گناهان زنان پرداخته، اما به سوگواری اشاره نکرده‌اند. پورخالقی چترودی و دیگران (۱۳۸۹) در پژوهش «بررسی تطبیقی آیین‌های سوگ در شاهنامه و بازمانده‌های تاریخی - مذهبی سوگواری در ایران باستان» آیین‌های سوگواری در شاهنامه را مورد بررسی قرار

داده‌اند. بیوک‌زاده (۱۳۹۲) در مقاله «آیین‌های سوگواری در حماسه با تأکید بر سوگواری زنان بر اساس شاهنامه» به بررسی نمادهای سوگواری بر اساس شاهنامه پرداخته‌اند. رئیس‌السادات و دیگران (۱۳۹۸) در مقاله «بررسی مراسم و آداب سوگواری زرتشتیان در ایران باستان» رسوم رایج در سوگواری زرتشتیان در ایران باستان را بررسی کرده‌اند. بهرامی و دیگران (۱۴۰۰) در پژوهش «وضعیت زنان در نظام اجتماعی ساسانیان در عصر پسامزدکی و تأثیر آن در تألیف ارداویرافنامه» وضعیت جامعه ساسانی پس از قیام مزدک و ارتباط آن با گناهان مندرج در ارداویرافنامه را مورد بررسی قرار داده‌اند. جعفری دهکردی و دیگران (۱۴۰۰) در مقاله «تلقی زرتشتیان از کیفر زنان بزهکار در دوزخ بر مبنای نسخ هندی مصور ارداویرافنامه» چندین نگاره از نسخه‌های مصور ارداویرافنامه درباره گناهان زنان را مورد بررسی قرار داده، اما به سوگواری زنان اشاره نکرده‌اند. برزوئیان و دیگران (۱۴۰۰) در پژوهش «بازجست ریشه‌های آیین سوگواری در ایران پیش از اسلام» خاستگاه آیین‌های سوگواری در ایران قدیم را بررسی کرده‌اند؛ اما این پژوهش به صورت مطالعه موردی و به روش توصیفی تحلیلی به بررسی وضعیت زنان سوگوار به استناد متن ارداویرافنامه پرداخته است.

سوگواری در اندیشه ایرانیان باستان

بارتولومه، واژه اوستایی دریویکه (Drivika) را که در بند نهم از فرگرد نخست متن ونیدیداد آمده به معنای سوگواری و زاری کردن دانسته است (بارتولومه، ۱۳۸۳: ۷۷۸). در دانشنامه مزدیسنا، واژه مرگ این چنین تعریف شده است: «مر (mar) در کتیبه‌های هخامنشی و اوستا به معنای مردن است و واژه مهرک (mahrka) در اوستا نیز همین معنی را می‌دهد» (اوشیدری، ۱۳۸۶: ۴۳۲). در این راستا، سوگواری نیز به معنای عزاداری است (معین، ۱۳۷۵: ذیل واژه عزادار). لذا مقوله مرگ و فرجام انسان از گذشته‌های دور مورد توجه انسان بوده و در باورها، ادیان و اساطیر به شکلی قابل تأمل بازتاب یافته است. برخی پژوهشگران منشأ آغازین ادیان ابتدایی را اضطراب و هیجانات ناشی از واقعیت مرگ دانسته‌اند (همیلتون، ۱۳۸۱: ۸۷). به این صورت که مرگ همواره در اندیشه انسان امری اجتناب‌ناپذیر و دردناک بوده و در تقابل با آن رسومات و آیین‌های مختلفی تعریف شده است. این آیین‌ها در طول زمان دستخوش تغییراتی نیز بوده‌اند. به این معنا که تغییر الگوهای فرهنگی مرتبط با سوگ در جهان باستان در نزد اقوام مختلف، محوریتش را در آیین‌های کهن حفظ نموده و در قالب اندوه و بی‌قراری به حیات خود ادامه داده است. مرگ در باور ایرانیان باستان، امری اهریمنی دانسته شده است (پوردوود، ۱۳۹۴: ۷۰۱/۴). بر مبنای این باور در هنگام مرگ، اهریمن پلید بر جسم مسلط می‌گردد، لذا زرتشتیان به دلیل مقدس پنداشتن زمین دفن جسد در خاک را باعث سرایت آلودگی به خاک می‌دانستند و به آیین دخمه‌گذاری معتقد بودند. (همان: ۵۷۷/۴) البته این آیین چندان مرسوم نبوده

است (رضی، ۱۳۸۲: ۴۱). چنانکه ملاحظه گردید، مرگ در فرهنگ ایرانیان باستان، ضرورتی تلخ و توأم با خشونت بوده و تقابل با مرگ در قالب سوزوگداز و به صورت آیین‌هایی خاص در سوگ درگذشتگان جلوه‌گر شده است. باوجود عدم هماهنگی سوگواری و شیون در فرهنگ زرتشتی، نشانه‌هایی کهن از مویه در ایران وجود دارد. این سبک از سوگواری را مربوط به فلات ایران و قبل از آمدن آریایی‌ها به ایران دانسته‌اند (مزدپور، ۱۳۹۴: ۳۹۳). سوگ سیاوش از نمودهای بارز سوگواری در فرهنگ ایرانی است. در این مراسم خاک بر سر ریختن، پوشیدن جامه سیاه و بریدن یال و دم اسب به نشانه تأثر انجام می‌شده است (بلوکباشی، ۱۳۸۰: ۱۳).

در ایران باستان اعتقاد بر این بود که پس از برگزاری مراسم عزاداری و گریه و اندوه، خدایان تحت تأثیر قرار گرفته و با آغاز بهار و زنده شدن طبیعت، سیاوش نیز به جهان زندگان بازمی‌گردد (بهار، ۱۳۷۸: ۴۳۰)؛ بنابراین باور به رجعت از عناصر فرهنگی بارز مرتبط با مرگ و سوگواری در اندیشه ایرانیان بوده و از هزاره‌های دور در قالب آداب و رسوم خاصی به آن پرداخته شده است. به نظر می‌رسد مفهوم سوگواری در فلات ایران در گذر زمان تغییراتی را از سر گذرانده تا به مفهوم کنونی رسیده است. آنچه مسلم است سوگواری و اندوه درگذشتگان، در ابتدا از پنداره‌های اساطیری و الگوی مرگ و زندگی در طبیعت منبعث بوده است که مصداق آن در بازگشت سیاوش به جهان زندگان قابل مشاهده است. به این ترتیب سوگواری سیاوش در بیشتر ولایت‌ها و نقاط ایران نزدیک به سه هزار سال انجام می‌شده است (نرشخی، ۱۳۵۱: ۳۳). فراگیری و تداوم سوگ سیاوش گویای ریشه‌های عمیق این سوگ اجتماعی است. شواهد گویای آن است که سنت پوشیدن جامه سیاه از گذشته‌های دور در ایران از نشانه‌های عزاداری بوده است (مظاهری، ۱۳۷۸: ۴۱). گفته شده نخستین فردی که در مراسم سوگ، لباس سیاه پوشید، شدوش پسر گودرز بود که پس از کشته شدن سیاوش به نشانه اندوه لباس سیاه پوشید (طبری، ۱۳۷۵: ۴۲۵). از طرفی در شاهنامه فردوسی نیز به رسم جامه‌دریدن و شیون کردن در مراسم سوگ اشاره شده است (فردوسی، ۱۳۶۳: ۴۷). در سند رویدادنامه نبونید هم به سوگواری رسمی شهر اکد در مرگ همسر کوروش اشاره شده است؛ به طوری که مردم به نشان سوگواری با موهای ژولیده در اماکن عمومی ظاهر شدند (ارفعی، ۱۳۸۹: ۱۵). هرودت نیز معتقد است به هنگام مرگ کمبوجیه، پارسیان لباس‌های خویش را دریده و عزاداری کردند (هرودت، ۱۳۳۶: ۱۷۲-۱۷۳). بعد از ورود اسلام به ایران نیز در بسیاری از مناطق ایران رسم سه روز عزاداری برای فرد متوفی وجود داشته است. به طوری که نزدیکان متوفی به مدت سه روز در مسجد به سوگ می‌نشستند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۵۵/۲). درواقع سنت دیرپای سوگواری در فقدان درگذشتگان و بهره‌گیری از آیین‌های کهن، بیانگر اهمیت این عنصر فرهنگی در میان ایرانیان بوده است. در این راستا گفته شده در ایران باستان به هنگام سوگواری، مویشگرانی بودند که در کنار اعضای خانواده متوفی به گریه و زاری می‌پرداختند (امامی،

۱۳۶۹: ۳۳-۳۲). به نظر می‌رسد این مویشگران، با هدف باشکوه‌تر برگزار شدن مراسم سوگ، توسط خانواده متوفی دعوت می‌شدند و پس از پایان یافتن مراسم سوگواری، مزد خود را دریافت می‌کردند. این نکته رویکرد تاریخی فرهنگی آیین سوگ و میل به تداوم آن را در گستره فلات ایران نشان می‌دهد.

جهان‌واپسین از دیدگاه دین‌مزدایی

چنان‌که اشاره شد فرهنگ سوگ هرچند با دیدگاه‌ها و مؤلفه‌های فرهنگی مرتبط است، تحت تأثیر مکان و جغرافیا نیز هست. به این معنا که هر محیطی به تناسب ویژگی‌های طبیعی و فرهنگی خویش مرگ را تعریف و آیین سوگواری را برگزار می‌کرده است. در گستره فلات ایران از گذشته‌های دور مرگ و سوگواری با آیین خاصی همراه بوده و افراد متوفی با مراسم ویژه‌ای تا رسیدن به جایگاه ابدی توسط زندگان همراهی و حمایت می‌شده‌اند. ادیان مختلف نیز به تناسب آموزه‌های خود که عناصر مشترکی نیز داشته‌اند، آیین‌های ویژه‌ای را در مبحث سوگ برای پیروان خود تعیین نموده و از نظرگاه خود مرگ و باورهای مرتبط با آن را تعریف نموده‌اند. بنا بر اعتقاد برخی ادیان، وقوع مرگ، به نوعی سبب ناپاکی جسم متوفی و نیز اطرافیانی می‌شود که با وی تماس داشته‌اند (Hillnrandt, 2015: 515). در این میان بر مبنای اعتقادات زرتشتیان، وقتی روح از جسم خارج شود و مرگ اتفاق افتد، جسم فیزیکی مورد هجوم اهریمن قرار می‌گیرد (زرین‌کوب، ۱۳۷۵: ۲۵). زرتشتیان معتقدند روح انسان ناگزیر از طی مراحل است. این مراحل عبارت‌اند از: ۱- جدایی روح از تن ۲- داوری انفرادی ۳- عبور از پل ۴- ماندن در بهشت یا دوزخ یابرزخ ۵- رستخیز یا تن‌پسین ۶- داوری نهایی ۷- گذشتن از آزمایش ایزدی ۸- فرسگرد (نو کردن کل هستی). در ساعات آغازین مرگ، روح از بدن جدا شده و تا سه شبانه‌روز بر روی زمین در کنار جسد باقی می‌ماند و در سپیده‌دم روز چهارم روح به‌سوی جهان دیگر می‌رود. ارواح مردگان برای ورود به جهان دیگر باید از پل چنود عبور کنند. این پل به منظور جدا کردن نیکان از بدان به وجود آمده است (باقری، ۱۳۹۸: ۵۲). مفهوم مهمی که در اوستای متأخر و متون پهلوی به چشم می‌خورد و تأکید بر آن از گاهان سرچشمه می‌گیرد، اصل پاداش و جزای عمل در بهشت و دوزخ است (مزدپور، ۱۳۹۴: ۶۸). تأمل در لایه‌های درونی اعتقادات زرتشتیان درباره مرگ و سوگواری، بیانگر ارتباط مستقیم دوران حیات انسان و سرنوشت وی پس از مرگ است. بدین معنا که عملکرد نیک در زندگی دنیوی، امکان تحقق شرایط بهتر در جهان پس از مرگ را خواهد داشت؛ لذا در سنت دینی زرتشتیان، باورمندی به تأثیر و تأثر جهان زندگان بر افراد متوفی در جهان دیگر نیز همواره وجود داشته است. چنانکه اشاره شد، مرگ در باور زرتشتیان، پدیده‌ای رنج‌آور دانسته شده است. تصور بر این است که دیوی به نام «نس» یا نسوش در هنگام مرگ به بدن فرد متوفی حمله‌ور شده و آلودگی و ناپاکی را به جسم وی منتقل می‌کند (وندیداد، ۱۳۸۲، فرگرد ۷).

بند ۲). درواقع مرگ در متون فقهی زرتشتی به عنوان یک دیو معرفی شده که ناپاکی را به بدن فرد منتقل می کند. با درگذشت فرد، سه شب روان به بالین تن می نشیند و در این مدت دیوی به نام ویزرش و همراهانش در صدد دشمنی و آسیب رساندن به روان متوفی هستند و روان، برای در امان ماندن به آتش بهرام پناه می برد و ایزد بهرام از وی محافظت می کند (صد در نثر، ۱۹۰۹: ۶۴؛ مزداپور، ۱۳۹۴: ۱۸۱).

باید توجه داشت که نوع نگاه و باورهای زرتشتیان به مسئله حیات پس از مرگ نیز در چینش و سبک عزاداری تأثیرگذار بوده است. به عنوان مثال برگزاری مراسم در سه روز نخست از مرگ فرد، با هدف مشایعت روح و حفاظت از آن در برابر نیروهای اهریمنی و یاری رساندن به روح فرد متوفی انجام می شود. زرتشتیان معتقد بودند برای پاک کردن خانه از حضور نیروی اهریمنی که به جسد فرد متوفی حمله ور شده اند، می بایست سه بار بدن شسته شود. سه بار لباس ها شسته شوند و نیز سه بار خواندن گات ها و افروختن آتش و خیرات، پاک کننده خواهد بود (اوستا، ۱۳۷۹، ج ۲: ۷۹۵). از این منظر در متون دینی زرتشتی، مرگ پدیده ای ناخوشایند است که در قالب حمله نیروهای اهریمنی به جسم اتفاق می افتد. آیین ها و آداب و رسوم خاصی که برای تطهیر مردگان انجام می شده است، بیانگر این نکته می باشد. در متن روایت پهلوی این مسئله به این صورت بیان شده است:

اگر کسی در تابستان بمیرد تا یک ماه نباید به آن خانه رفت و آمد کرد و اگر کسی در زمستان بمیرد تا نه شب نباید به آن خانه وارد شد و نیز آب و آتش نباید در این مدت به درون آن خانه برده شود و مصرف غذای پخته شده نیز برای اهالی خانه در این مدت ممنوع است (روایت پهلوی، ۱۳۶۷: ۱-۲).

به همین مناسبت، آتش در بین سایر عناصر دارای مقام ارجمندی بوده (روایت پهلوی، ۱۳۶۷: ۲۶-۳۰) و تطهیر با آتش و سوزاندن محل زندگی متوفی در اعتقادات زرتشتیان وجود داشته است (همان: ۹۰۴)؛ زیرا آتش عنصری مقدس و پاک کننده تلقی می شده است. از طرفی پیوستگی باورهای فرهنگی و بن مایه های جهانی آیین سوگ، مشابهت هایی را در جریان برگزاری این آیین در بین پیروان ادیان مختلف ایجاد نموده است. چنان که در آیین هندو نیز استفاده نکردن از گوشت و عطریات در ده روز نخست سوگواری برای اعضای خانواده متوفی سفارش شده است (Richard, 1961: 168). درواقع هجوم اهریمن مرگ به انسان، در باور زرتشتیان چنان پدیده ای نامطلوبی است که پس از این اتفاق تا مدت ها محل سکونت متوفی از حضور نیروهای تاریکی پاک نمی شود و می بایست با آداب خاصی آن محیط تطهیر و پاک سازی شود. این بینش، انعکاسی است از حضور همیشگی اهریمن در زندگی انسان و جدال با وی که در متون فقهی زرتشتی در قالب فتواها و توصیه های دینی تصویر شده است. اینکه پیروزی نهایی با اهریمن است یا انسان، در جهان بینی زرتشتی، به عملکرد رفتاری و اعمال انسان بستگی دارد و به همین مناسبت سیر عبور انسان و

مراحلی که می‌بایست پس از مرگ طی نماید، در متون فقهی زرتشتی به شیوه‌ای همگون آمده است. چنان‌که اعتقاد بر این است در بامداد روز چهارم پس از مرگ، سروش اشو و وای نیک و بهرام به‌رغم حضور دیوان مرگ، روان را به چینود پل برده تا با حضور ایزد مهر، سروش و رشن مورد داوری قرار گیرد (مینوی خرد، ۱۳۹۷: ۲۴). در این زمان اعمال افراد نیک کردار به‌صورت دختری زیبا به استقبال روان می‌آید (همان: ۲۵). پس اورمزد می‌گوید به جبران سه شب عذاب دیوان، خوش‌ترین خوراکی‌ها که روغن بهاری است، برای وی ببرید و وی را بر تخت کاملاً زینت‌شده بنشانید. از سوی دیگر روان افراد بدکردار نیز در قالب زنی زشت‌چهره و دهشتناک مورد آزار قرار می‌گیرد (ارداویرافنامه، ۱۳۹۱: ۴۰، مینوی خرد، ۱۳۹۷: ۲۶-۲۷). حضور زنان در متون فقهی زرتشتی و استفاده از کارکردهای زنانه در بیان اصول بنیادین شریعت زرتشتی توسط نویسندگان این متون، گویای اهمیت جایگاه زنان در جامعه زرتشتی است. هرچند این جایگاه در متون متقدم و متأخر زرتشتی، با فرازوفرودهایی همراه بوده است. کیفیت حضور زنان در متن ارداویرافنامه را می‌توان به‌نوعی برگرفته از باور اجتماعی زرتشتیان در زمان تألیف متن دانست که این نکته هرچند به شناخت وضعیت اجتماعی زنان زرتشتی در دوره ساسانی کمک می‌کند، گویای دیدگاه موبدان زرتشتی نسبت به زنان است؛ زیرا چنان‌که اشاره شد اعمال زشت و نادرست درگذشتگان نیز در قالب یک زن نفرت‌انگیز تصویر شده است و نه یک مرد. از سوی دیگر در متن ارداویرافنامه، آنجایی که از سرنوشت روان زنان نیک‌اندیش، نیک‌گفتار، نیک‌رفتار یاد می‌شود نخستین شاخصه آنان را شوی بر سر داشتن می‌داند (همان: ۳۶). شوی بر سر داشتن کنایه از احترام فراوان به شوهر است. بدین‌سان زنان نیک‌اندیش، نیک‌رفتار، نیک‌کردار با ویژگی اطاعت از شوهر امکان ارتقاء به جایگاه روان‌های روشن را داشته‌اند. این دیدگاه و برتر دانستن ذات مردانه در متن ارداویرافنامه کاملاً مشهود است. درواقع در فقه زرتشتی بسیاری از آشفتگی‌ها و نابسامانی‌های اجتماعی به زنان منسوب شده و در سفر آسمانی ویراف این آشفتگی‌ها و نافرمانی‌های زنان در قالب مجازات‌های سنگین به زنان هشدار داده شده است. باید توجه داشت که حضور زنان در معراج ارداویراف کیفیتی دوگانه دارد. به این معنا که هرچند اعمال نیک افراد در گذشته در قالب زنی زیبا، جهت راهنمایی متوفی برای عبور از پل چینود بر او ظاهر می‌شود، اعمال افراد بدکردار نیز در قالب دختری زشت‌رو بر آنان متجلی می‌شود. از طرفی انبوهی از زنان در گناهان مختلف در سفر روحانی ویراف، مورد مجازات‌های هولناک قرار گرفته‌اند. یکی از این گناهان که به زنان منسوب شده و مورد مجازات سنگین قرار گرفته است، سوگواری در فقدان افراد درگذشته است که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد.

وضعیت زنان سوگوار در متن ارداویرافنامه

ارداویرافنامه، چنان‌که اشاره شد، شرح دیدار شهودی یکی از موبدان عصر ساسانی به نام

ویراف است. این متن از مهم‌ترین منابع فارسی میانه کهن، به منظور مطالعه دین زرتشتی است که به نظر می‌رسد در قرن سوم یا چهارم هجری بازنویسی شده است (میگل آنخل و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۳). ارداویرافنامه در اصل شرح سفر آسمانی ویراف به بهشت و برزخ است. رویه متن در شرح گناهان و مجازات‌ها و پاداش‌های پس از مرگ را می‌توان تأثیر پذیرفته از فضای فکری جامعه زرتشتی در مورد زنان نیز دانست. ارزیابی و تحلیل این متن از این منظر حائز اهمیت است که وضعیت اجتماعی زنان و گناهان مرتبط با جنسیت زنانه و نیز دیدگاه متولیان امور دینی را به تصویر کشیده است. ازجمله گناهانی که در متن ارداویرافنامه مشمول خشم و مجازات‌های سنگین قرار گرفته‌اند، سوگواری و شیون برای درگذشتگان است. در این خصوص شایان ذکر است که سوگواری در طول تاریخ و در جوامع مختلف به صورت‌های گوناگونی برگزار می‌شده است؛ اما ویژگی بنیادی آن، این است که نوع و شیوه عزاداری به جنسیت ارتباط دارد. در برخی از جوامع زنان و در برخی دیگر مردان عزاداری می‌کنند (دیویدسن، ۱۳۷۹: ۳۵۰). بر مبنای اسناد و متون برجای‌مانده، در شرق باستان سوگواری‌ها با محوریت حضور زنان انجام می‌شده است که این نکته را می‌توان به باورهای کهن اساطیری منسوب دانست. از سوی دیگر تألم و اندوه ناشی از مرگ نزدیکان، در زنان نسبت به مردانی که در شرایط سوگ قرار می‌گیرند، به‌صورت قوی‌تری بروز می‌کند (گروه نویسندگان، ۱۳۶۴: ۶۲۱). در گستره فلات ایران نیز بر مبنای متون برجای‌مانده از عصر ساسانی، جنسیت اصل مهمی در تمایزات و بهره‌مندی‌های حقوقی بوده است (Nilson, 2005: 131)؛ درواقع بر مبنای سنت‌های کهن پدرسالاری آریایی، جنسیت عاملی تعیین‌کننده در تمایزات و کسب امتیازات اجتماعی داشته است و این مطلب در متون دینی و فقهی نیز خود را نشان داده که مصداق آن در متن ارداویرافنامه قابل مشاهده است. نکته‌ای که به‌وفور در متن مزبور مورد تأکید قرار گرفته، زنانی هستند که در گناهان مختلف مورد خشم و مجازات قرار گرفته‌اند. اختصاص مجازات‌های سهمگین به زنان و به بند کشیدن آنان در جهان دیگر، انعکاسی است از تفکر گناهکار پنداشتن ذات زنانه که در برخی متون پهلوی ازجمله بندهش دیده می‌شود. در بندهش اورمزد معترف است که اگر موجود دیگری غیر از زن را می‌یافت، زن را خلیق نمی‌کرد (بندهش، ۱۳۹۷: ۸۳-). درواقع رگه‌هایی از این باور در متن ارداویرافنامه به چشم می‌خورد، به‌طوری‌که مجازات زنان منفور و اسیر در گرداب گناه، به‌مراتب سنگین‌تر از مردان است. کنکاش در متن مزبور، مبتنی بر القاء دیدگاه برتری جنسیت مردانه نیز هست. این دیدگاه در فرجام‌خواهی روز واپسین نیز نمود پیدا کرده و خود را در قالب انبوه زنان گناهکار نشان داده است. ازجمله مجازات‌هایی که در این متن، به زنان منسوب شده، گناه برپاداشتن سوگواری است. ارداویرافنامه را می‌توان عینی‌ترین مستند دینی زرتشتی دانست که زنان را عنصر اصلی برپایی مراسم سوگ دانسته است. این سوگواری که ریشه در هزاره‌های دور دارد، به‌شدت مورد نکوهش قرار گرفته و از آن نهی شده است. ویراف در سفر روحانی خود

این نکته را این گونه بیان می کند:

دیدم روان زنانی که سرشان بریده و از تن جدا کرده بودند و زبان بانگ همی داشت (۲) پرسیدم که این روان از آن که است؟ (۳) سروش پاک و ایزد آذر گفتند که این روان آن زنانی است که به گیتی شیون و مویه بسیار کردند و بر سر و روی زدند (ارداویرافنامه، ۱۳۹۱: ۵۷).

این بند و هشدار دینی، گویای جایگاه تثبیت شده زنان در مراسم سوگ است. به این معنا که به استناد این بند از متن ارداویرافنامه، زنان ارتباط عمیقی با مراسم سوگ برقرار می کرده اند و برپاکندگان این آیین بوده اند. توجه به این نکته ضروری است که زنان همواره نقش های متعددی بر عهده داشته اند که متناسب با فرهنگ جامعه زرتشتی از گونه گونی و تنوع برخوردار بوده است. آنچه در این خصوص حائز اهمیت است، آن است که عنصر اصلی برخی از آیین های فرهنگی در جامعه زرتشتی زنان بوده اند. آیین سوگ از جمله این آیین های فرهنگی است که به استناد متن ارداویرافنامه توسط زنان انجام می شده است؛ زیرا در شرح مجازات افراد سوگوار، زنان حضور داشته و به مردان اشاره شده است؛ درواقع زنان زرتشتی در برپایی و هدایت مراسم سوگ تأثیر قطعی داشته اند. به این معنا که کنشگران و سوگواران اصلی در مراسم سوگ همواره زنان بوده اند. در متون دینی زرتشتی بر حذف و نکوهش سوگواری و کندن موی، تأکید شده است (یسنا، ۱۳۵۶: ۱۹۷). اینکه بنا بر مذموم شمردن سوگواری در متون فقهی زرتشتی، آیا زرتشتیان به این امر می پرداخته اند یا خیر؟ می توان پنداشت که توصیه و هشدارهای دینی درخصوص منع شیون و زاری در مرگ افراد شاهدی است بر اینکه این امر در بین زنان زرتشتی وجود داشته و به همین مناسبت در ارداویرافنامه جدا شدن سر از بدن، مجازات زنانی است که در مرگ درگذشتگان سوگواری می کرده اند. البته در ایران قدیم کنش هایی مانند دریدن جامه به معنای تأثیر و سوگواری همواره وجود داشته است (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۵۱۵۰)؛ بنابراین برگزاری آیین سوگواری و اندوه، پیشینه ای طولانی در فلات ایران داشته و در فقدان افراد درگذشته انجام می شده است. در باب نهی سوگواری در فرازی دیگر از متن ارداویرافنامه چنین آمده است:

پس سروش پاک و ایزد آذر دست من فراز گرفتند و از آنجا فرازتر شدم (۲) جایی فراز آمدم، دیدم رودی بزرگ و هولناک، بدبو و تار که بسیار روان فروهران در آن رود بودند یک چند از آنها گذشتن نتوانستند و یک چند با رنج بسیار همی گذرند و یک چند به آسانی گذرند (۳) پرسیدم که این کدام رود و این مردم که هستند که اینجا رنجه باشند؟ (۴) سروش پاک و ایزد آذر گفتند که این رود، آن اشک بسیار است که مردمان از پس درگذشتگان از چشم بریزند و مویه و گریستن کنند. (۵) آن اشک که نادانانه بریزند به این رود افزاید. (۶) آنها که گذشتن نتوانند کسانی هستند که از پس گذشته شیون و مویه و گریه بسیار کردند و آنها که آسان تر، کسانی هستند که کم کرده اند (۷) به

جهانیان بگو که شما به گیتی، شیون و مویه و گریستن نادانانه مکنید، چه به همان اندازه بدی و سختی به روان درگذشتگان شما می‌رسد (ارداویرافنامه، ۱۳۹۱: ۳۹).

به نظر می‌رسد، این سبک سوگواری به‌مثابه مرهمی برای بازماندگان بوده است؛ اما چنان‌که گذشت متن به‌طور مشخص سوگواری بازماندگان و ارتباط آن با سرنوشت افراد درگذشته را قطعی دانسته و آن را نماد عدم موفقیت افراد درگذشته در عبور از پل چینود دانسته است. می‌توان پنداشت مفهوم سوگواری در آیین زرتشتی کارکردی دوجبهی دارد. به این معنا که از یکسو منع سوگواری با هدف صبر و آرامش بازماندگان و از سوی دیگر آرامش روان شخص درگذشته مدنظر است. تدقیق در باب نحوه سوگواری در آیین زرتشتی و الزامات آن گویای این نکته است که این آیین به‌طور قابل‌توجهی به آرامش بازماندگان و ارتباط آن با آرامش روح فرد درگذشته معتقد است و مدارا با تألمات روحی و پرهیز از اندوه و زاری را ضامن آرامش روح متوفی دانسته است. به باور زرتشتیان، نوعی ارتباط ذهنی و روحی بین فرد متوفی و بازماندگان وجود دارد و اعمال و کنش‌های بازماندگان در سرنوشت روحی فرد متوفی تأثیر مستقیم دارد. مصداق این نکته در متن ارداویرافنامه و تأثیر سوء گریه و زاری بازماندگان بر توفیق نیافتن متوفی در عبور از چینود پل قابل مشاهده است. شایان توجه است که در مکاتب و فرهنگ‌های مختلف، یاری رساندن به افراد داغ‌دیده برای عبور از مرحله سوگ و بازگشت به زندگی عادی همواره وجود داشته است (برک، ۱۳۸۵: ۴۱۷). لذا هشدارهای دینی زرتشتی مبنی بر آسیب نزدن افراد به خود، در سوگ درگذشتگان در همین راستا قابل توجیه است.

در آیین زرتشتی پوشیدن لباس تیره و سیاه به نشانه سوگ نیز نهی شده است (شهرزادی، ۱۳۸۰: ۱۲۹) و تأکید شده افرادی که در مراسم تدفین نزدیکان خود شرکت دارند، می‌بایست لباس سفید بپوشند (معین، ۱۳۳۸: ۳۰۶). باید توجه داشت که پوشش سفید در مراسم سوگواری در مشرق باستان مسبوق به سابقه است و نشانه پاکی و پیروزی روح بر کالبد است (کوپر، ۱۳۸۰: ۱۷۱). شاید به همین مناسبت زرتشتیان نیز در مراسم سوگ، لباس سفید می‌پوشند (همان: ۱۷۱؛ هینلز، ۱۳۸۸: ۶۰). با این استدلال که مردگان از جهان خاکی رخت بر بسته و به دنیایی معنوی و پاک وارد می‌شوند (سان، ۱۳۷۸: ۱۳۴-۱۳۳). در قرن چهارم و پنجم هجری نیز رسم پوشیدن لباس سفید در مراسم سوگ نزدیکان در نواحی از ایران از جمله خراسان وجود داشته است (بیهقی، ۱۳۵۰: ۱۵) که می‌تواند بیانگر قوت اعتقاد به رجعت درگذشتگان به دنیای معنوی باشد. در متن گزیده‌های زادسپرم هرچند به‌ضرورت مرگ اشاره شده؛ اما آن را نوید نوزایی و حیات مجدد دانسته است (وزیدگی‌های زادسپرم، ۱۳۸۵: ۱۴۳). به نظر می‌رسد در متون پهلوی متأخر از جمله در متن گزیده‌های زادسپرم، منفور بودن و وحشت از مرگ تعدیل شده و خود را در قالب نوید و بشارت‌های مذهبی نشان داده است. در متن مینوی خرد، هر سرزمینی که در آن شیون و سوگواری انجام شود، فاقد برکت و شادی دانسته شده است (مینوی خرد، ۱۳۹۷: ۱۹). این فتوای فقهی ارتباط معنادار بین شادی و برکت را قطعی دانسته و معتقد است

اندوه و سوگواری برکت را از زندگی مردمان خواهد برد؛ بنابراین در نظام عقیدتی زرتشتی سوگواری امری مطرود و ناپسند بوده و در هر شرایطی از آن نهی شده است.

باورهای اساطیری سوگ و ارتباط آن با ذات زنانه

از آنجایی که جامعه‌شناسی سوگ در بستر تحولات و رویدادهای تاریخی و اجتماعی پدید آمده است، لذا فرهنگ سوگواری تأثیر گرفته از باورهای تاریخی، اجتماعی و دینی بوده و با کیفیت‌های متفاوت به حیات خود ادامه داده است. از سویی تغییر و تحولات فرهنگی چنان آرام و کند صورت می‌پذیرد که تشخیص آن دشوار است؛ اما باید توجه داشت که ریشه بسیاری از مباحث فرهنگی متصل به گذشته‌های دور است و در این میان فرهنگ‌ها از وام‌ستانی از یکدیگر ابایی نداشته‌اند.

زندگی یکجانشینی، آغاز کشاورزی و به‌نوعی وابستگی انسان به زمین و خزان و رویش گیاهان تأثیر قابل‌تأملی در نوع نگاه انسان به مرگ ایجاد نمود. به این معنا که حیات گیاهان با به خاک سپردن دانه تجلی می‌یافت؛ لذا در اندیشه انسان اعصار کهن، این امر در مورد مردگان نیز می‌توانست رخ دهد (بهار، ۱۳۸۶: ۴۲۷). از طرفی مشابهت زن و زمین در امر زایش و باروری و کاشت و برداشت محصولات گیاهی در آیین‌های مختلف مجال بروز یافت. در بین‌النهرین باستان اعتقادی وجود داشت مبنی بر اینکه گریه سبب می‌شود، ایزد آسمان منقلب شده و گریه کند و گریه وی همان بارش باران خواهد بود (بهار، ۱۳۷۷: ۱۷۰-۱۶۹). این دیدگاه را می‌توان شاخصه دوران کشاورزی دانست که آب عنصری حیاتی در زندگی انسان بوده و آیین‌هایی ویژه برای نزول باران انجام می‌شده است.

درواقع مفاهیم اساطیری در باب سوگواری در بین ملت‌های مختلف دارای اشتراکاتی نیز بوده‌اند. در اساطیر کهن سومری، اینانا (الهه باروری و برکت)، دموزی (خدای نباتی میرنده) را به این دلیل که برای وی احترامی قائل نبوده، مجازات کرده است و مجازات وی این بوده که دموزی را توسط دیوان به شهر مردگان تبعید نموده است. البته در نهایت دموزی موفق به خروج از شهر مردگان شده و در بازگشت مجدد به جهان زندگان با اینانا ازدواج نموده است. این مرگ و تجدید حیات و عزاداری و شادمانی که هر ساله برپا می‌شد، گویای مرگ و زندگی در جهان نباتات است و این نمایش آیینی اندوه و شادی که هر ساله در این ماجرا برپا می‌گشت، شاهی است بر این تفکر که می‌توان از توقف و تکرار این چرخه جلوگیری و تجدید حیات گیاهان را تسریع کرد (بهار، ۱۳۸۶: ۴۱۹)؛ بنابراین سوگواری در مرگ خدای گیاهی و شادی در رویش مجدد آن با مفهوم مرگ در جوامع انسانی و رستاخیز مجدد در جهانی دیگر، ارتباطی مستقیم داشته است، به این معنا که مرگ و رستاخیز در جهان نباتی به‌صورت الگویی برای جوامع انسانی درآمد. گویا سوگواری در هزاره‌های دور، با هدف تجدید حیات گیاهان که در قالب ایزدان و الهه‌های گیاهی جلوه‌گر شده‌اند، انجام می‌شده است. بر اساس همنوایی آیین سوگ و کشت و

زرع و ارتباط با الهه مادر (زمین)، می‌توان حضور فعال زنان در مراسم سوگ را نیز بر مبنای تفکرات اساطیری تفسیر نمود. به این معنا که کنشگران در مراسم سوگ اغلب زنان بوده‌اند.

از طرفی می‌توان ارتباطی را بین ایزدبانوی مادر که حامی مردگان تصور می‌شد و مراسم آیینی سوگ، از دوران کهن مشاهده کرد. به این صورت که این ایزدبانو، نماد باران و باروری محسوب می‌شود و زنان در مراسم سوگواری موی خود را، که آن نیز نماد باران و باروری است، می‌بریدند و از همین جاست که رسم بریدن موی سر در فقدان افراد ایجاد شده است (Golan, 1991: 14). در متون فقهی زرتشتی از پیوند و رابطه مو و گیاه به این صورت یاد شده است که اهورامزدا از موی خود گیاهان را آفرید (روایت پهلوی، ۱۳۶۷: ۵۴)؛ بنابراین برخی از عناصر اساطیر کهن با آموزه‌های متون دینی زرتشتی هم‌نویسی دارند که این نکته را می‌توان به‌عنوان نقطه قوت ماندگاری برخی از این آیین‌های کهن دانست؛ لذا آیین سوگواری که با انگاره‌های کهن اساطیری در مبحث کشاورزی ارتباط مستقیم داشته، از گذشته‌های دور در فرهنگ جامعه ایرانی دارای اهمیت بوده و انجام می‌شده است. در گستره‌ی فلات ایران نیز با رفتن خدای نباتی به زیر زمین، هرساله مراسم سوگواری برگزار می‌شد و در بهار بازگشت وی با جشن و شادی همراه بود. امروزه تنها بخشی از این آیین یعنی بازگشت خدای نباتی و جشن و سرور نوروز برگزار می‌شود (مزدآپور، ۱۳۹۴: ۳۹۴)؛ درواقع شادی و جشن بهاری در هنگامه نوروز در سنت زنده ایرانی تداوم داشته و بازمانی از اعصار کهن است. در ادبیات ایران باستان از دو ایزد آسمانی زرتشتی یاد شده که از آنها با عنوان ایزدان سوگ یاد می‌شود. یکی از آنها (Saokā) اوستایی بوده و به معنای سود بخشی است و ایزد دیگر (Soká) که در زبان سانسکریت معنای درخشان دارد (بهار، ۱۳۶۲: ۸۰). این دو ایزد نماد شور و شعف و بالندگی هستند (پوردادوود، ۱۳۴۷: ۵۹). اقتدار ایزدان سوگ تا جایی است که بهار معتقد است ایزدان سوگ ارتباط نزدیکی با ایزد مهر (میترا ایرانی) داشته‌اند و امورات خیر ابتدا به ایزد سوگ و سپس به سایر ایزدان می‌رسیده است (بهار، ۱۳۶۲: ۱۴۸). نکته قابل تأمل به استناد روایت بهار، اهمیت و جایگاه ایزدان سوگ نسبت به ایزدان دیگر است. از سوی دیگر هم‌نویسی ایزدان سوگ با ایزد مهر که ایزد پیمان و راستی است، می‌تواند گویای نقش دآوری این دو ایزد بین مینوی نیک و بد باشد.

نتیجه‌گیری

سوگواری و آداب مربوط به آن در زمره مهم‌ترین مؤلفه‌های شناخت حیات فرهنگی و اجتماعی است که ریشه در باورها و اعتقادات جوامع دارد. بر این اساس، فهم شاخص‌های سوگواری تأثیر قابل تأملی در شناخت بن‌مایه‌های فرهنگی و اعتقادی جوامع دارد. در این راستا، برآیند واکاوی متن ارداویرافنامه به‌عنوان معراج نامه زرتشتیان در باب سوگواری،

بیانگر این نکته است که مویه، جامه دریدن، خشم در سوگواری و آسیب زدن به خود، ازجمله کردارهای اهریمنی است که در این متن دینی مورد نکوهش قرار گرفته و از آن نهی شده است. به استناد متن ارداویرافنامه، این اعمال بیشتر توسط زنان زرتشتی در مراسم سوگ درگذشتگان انجام می‌شده است. لذا ویراف در سفر روحانی خود، مجازات زنان سوگوار را مشاهده کرده و نسبت به آن هشدار داده است. نکته قابل تأمل در سفر آسمانی ویراف این است که هشدارهای دینی در منع سوگواری بیشتر خطاب به زنان مطرح شده است. بر این اساس می‌توان مبنا را بر این گذاشت که برگزاری و مدیریت مراسم عزاداری در دوره ساسانی بر عهده زنان بوده است. درواقع مندرجات متون پهلوی در باب آیین‌های مرگ و سوگواری، گویای این مطلب است که اندوه و زاری پس از درگذشتگان به قوت انجام می‌شده است؛ زیرا متون دینی و فقهی زرتشتی در مذمت سوگواری هشدار داده و برای آن عقاب و عذاب شدید مطرح کرده‌اند. البته باید توجه داشت که آیین سوگواری از ماندگارترین آیین‌های فرهنگی است که خاستگاهی جهانی دارد. این آیین با الهام از اسطوره‌های کهن کشاورزی و باروری در قالب آیین‌های مربوط به مرگ و سوگواری، همواره گرایش‌های جمعی را در پی داشته است. می‌توان پنداشت که قداست و جذابیت اسطوره‌های کهن ازجمله اسطوره سوگ سیاوش از دلایل تداوم و پایداری آن در طول تاریخ بوده است. به نظر می‌رسد یکی از دلایل تداوم این سوگواری‌ها نیاز ذاتی بشر به ماندگاری حیات فرهنگی و واکنش افراد به رویدادهای اجتماعی است؛ زیرا به‌رغم هشدارها در منع سوگواری و پرهیز از شیون و زاری در متون دینی، این آیین‌ها به‌صورت‌های مختلف به حیات خود ادامه داده‌اند. از سوی دیگر شواهد گویای آن است که در هنگامه معضلات اجتماعی و فرهنگی، میانجی‌گری مذهب نقش قابل‌توجهی داشته و قدرتی فزون‌تر از قوانین حقوقی مصوب در محاکم داشته است. لذا در این راستا هشدارها و طرح مجازات‌ها در باب سوگواری زنان در متن ارداویرافنامه قابل توجیه است؛ درواقع ارداویرافنامه شفاف‌ترین سند زرتشتی است که معتقد است زنان در برپایی و مدیریت مراسم سوگ نقش محوری داشته‌اند؛ البته این متن دینی همه جهانیان اعم از مرد و زن را از سوگواری نهی نموده است. لذا واکنش‌ها و اعمال فیزیکی بازماندگان همچون بر سر و روی زدن از منظر فقه زرتشتی مطرود بوده و انجام دهندگان این اعمال، در داوری نهایی مورد مجازات قرار خواهند گرفت.

کتابنامه

- ارداویرافنامه. (۱۳۹۱). بهشت و دوزخ در آیین مزدیسنا. ترجمه رحیم عقیقی. تهران: توس.
- ارفعی، عبدالمجید. (۱۳۸۹). فرمان کوروش بزرگ. تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- امامی، نصرالله. (۱۳۶۹). مرثیه‌سرایی در ادبیات فارسی ایران. اهواز: جهاد دانشگاهی.
- اوستا. (۱۳۷۹). گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه. تهران: مروارید.
- اوشیدری، جهانگیر. (۱۳۸۶). دانشنامه مزدیسنا. تهران: مرکز.
- بارتولومه، کریستیان. (۱۳۸۳). فرهنگ ایران باستان به انضمام ذیل آن، تهران: اساطیر.
- باقری، مهری. (۱۳۹۸). دین‌های ایرانی پیش از اسلام. تبریز: دانشگاه تبریز.
- برک، لورای. (۱۳۸۵). روانشناسی رشد از نوجوانی تا پایان زندگی. ترجمه یحیی محمدی. چاپ پنجم. ج ۲. تهران: ارسباران.
- بلوکباشی، علی. (۱۳۸۰). نخل گردانی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- بندهش. (۱۳۹۷). فرنیغ دادگی. گذارنده مهرداد بهار. تهران: طوس.
- بهار، مهرداد. (۱۳۶۲). پژوهشی در اساطیر ایران. تهران: توس.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۷). از اسطوره تا تاریخ. تهران: چشمه.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین. (۱۳۵۰). تاریخ بیهقی. تصحیح علی‌اکبر فیاض. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- پورداوود، ابراهیم. (۱۳۹۴). اوستا. ج ۴. تهران: نگاه.
- پورداوود، ابراهیم. (۱۳۴۷). یشت‌ها. تهران: طهوری.
- ثعالبی، ابومنصور عبدالملک. (۱۳۶۸). تاریخ ثعالبی. ترجمه زتنبرگ. تهران: نقره.
- دیویدسن، الگا. (۱۳۷۹). «سوگواری زنان به‌عنوان اعتراض در شاهنامه»، ترجمه فرهاد عطایی. بخارا. ش ۱۲.
- رضی، هاشم. (۱۳۸۲). آیین مغان. پژوهشی درباره دین‌های ایران باستان. تهران: سخن.
- روایت پهلوی. (۱۳۶۷). متنی به زبان فارسی میانه (پهلوی ساسانی). ترجمه مهشید میرفخرایی. تهران: موسسه تحقیقات و مطالعات فرهنگی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۵). جستجو در تصوف ایران. تهران: امیرکبیر.
- سان، هوارد و دیگران. (۱۳۷۸). زندگی با رنگ. ترجمه نغمه صفاریان پور. تهران: حکایت.
- شهزادی، رستم. (۱۳۸۰). مجموعه سخنرانی‌ها. به کوشش مهرانگیز شهزادی تهران: بی‌نا.

صد در نثر و صد در بندهش. (۱۹۰۹). بامانجی، سخن در اوستا و پهلوی. ملافیروز مدرسا. بمبئی: انجمن پارسی پانچای.

طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.
فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۶۳). شاهنامه فردوسی. تصحیح ژول مول. ج ۲. تهران: آموزش انقلاب اسلامی.

کوپر، جی. سی. (۱۳۸۰). فرهنگ مصور نمادهای سنتی. ترجمه ملیحه کرباسیان. تهران: فرشاد.

گروه نویسندگان. (۱۳۶۴). روانشناسی رشد. ترجمه تورالدین رحمانیان. تهران: آگه.
مزدایور، کتایون و همکاران. (۱۳۹۴). ادیان و مذاهب در ایران باستان. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.

مظاهری، علی. (۱۳۷۸). زندگی مسلمانان در قرون وسطی. ترجمه مرتضی راوندی. تهران: سپهر.

معین، محمد. (۱۳۳۸). مزدیسنا و ادب پارسی. تهران: دانشگاه تهران.
معین، محمد. (۱۳۷۵). فرهنگ معین. تهران: امیرکبیر.

مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. ترجمه علیتقی منزوی. تهران: مؤلفان و مترجمان ایران.

میگل آنخل و دیگران. (۱۳۹۸). راهنمای پژوهش‌های زرتشتی. ترجمه عسکر بهرامی. تهران: فرهنگ معاصر.

مینوی خرد. (۱۳۹۷). ترجمه احمد تفضلی. تهران: توس.
نرشخی، محمد بن جعفر. (۱۳۵۱). تاریخ بخارا. ترجمه ابونصر احمد بن محمد نصر قباوی. تصحیح مدرس رضوی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

وزیدگی‌های زادسپرم. (۱۳۸۵). نگارش فارسی. آوانویسی. یادداشت واژه‌نامه. تصحیح متن از محمدتقی راشد محصل. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

وندیداد. (۱۳۸۲). مجموعه قوانین زرتشت یا وندیداد اوستا. گزارش دارمستتر. ترجمه موسی جوان. تهران: پیک ایران.

همیلتون، مالکوم. (۱۳۸۱). جامعه‌شناسی دین. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: تبیان.
هینلز، جان. (۱۳۸۸). اسطوره‌های ایرانی. ترجمه مهناز شایسته‌فر. تهران: مطالعات هنر اسلامی.

یسنّا. (۱۳۵۶). گزارش پورداود. بخش دوم. تهران: دانشگاه تهران.

Sources and sources

Hillenbrandt, A (2015) "Death and Disposal, Hindu" in Encyclopedia of Hinduism. vol2.
Ed. Subdh Kapoor, new Delhi: Cosmo publications.

Golan, A. (1991). Myth and Symbol: Symbolism in Prehistoric Religions. Jerusalem.

Nilson, S. (2005) "Gender Archaeology" in Archaeology: the Key Concepts. London:
Routledge.

Richard, A. (1961) "Death, the after Life & other lost things" in Encyclopedia of Hinduism,
Ed. Constance A. Jones and James D. Ryan, vol2, new York: In Fobase publishing.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی